

INSULA #4 2022

АРТИЛЕРІЯ ХОРТИЦЬКОГО «ЗАМКУ» Д. ВИШНЕВЕЦЬКОГО.

Максим Остапенко

В статті досліджується особливості озброєння хортицького «замку» Д. Вишневецького. Значення цього форпосту на о. Мала Хортиця вимагало від уряду зусиль для його зміцнення. Встановлено, що гармати та важкі рушниці в укріпленнях були ефективною зброєю козаків проти атак піхоти та кораблів, а також проти кінних лучників у разі їх спроби вести вогонь з Великої Хортиці, або правого берега Дніпра. Зроблено висновки про високий рівень організації та професіоналізму війська Д. Вишневецького, оснащеного сучасною зброєю. Наголошено, що самоорганізації є однією з ознак Запорозької Січі – адміністративного та військового центру козацтва в його боротьбі з агресією з півдня.

Ключові слова: Мала Хортиця, Дмитро Вишневецький, гармати XV–XVI ст., гаківниця, самоорганізація, Запорозька Січ

The article examines the peculiarities of the armament of the Khortytsk "castle" of D. Vyshnevetskyi. The importance of this outpost on Mala Khortytsia demanded efforts from the government to strengthen it. It has been established that the cannons and heavy rifles in the fortifications were an effective weapon of the Cossacks against the attacks of infantry and ships, as well as against horse archers in case they tried to fire from Velika Khortytsa, or the right bank of the Dnieper. Conclusions were made about the high level of organization and professionalism of D. Vyshnevetskyi's troops, equipped with modern weapons. It is emphasized that self-organization is one of the features of Zaporozhye Sich – the administrative and military center of the Cossacks in its fight against aggression from the south.

Keywords: Mala Khortytsia, Dmytro Vyshnevetskyi, cannons of the 15th - 16th centuries, hakivnytsia, self-organization, Zaporozhye Sich

Хортицький «замок» князя Дмитра Вишневецького тривалий час перебуває в центрі уваги дослідників, які залишили чималий

INSULA #4 2022

історіографічний доробок, вартий окремого розгляду. Треба лише зазначити, що зведені на о. Мала Хортиця в середині XVI ст. укріплення одні історики визначають першою Запорозькою Січчю, інші таким собі «прототипом» Січі, а треті взагалі залишають поза січовою традицією. Дискусійність цього питання підтримує його актуальність.

Відповідь може бути знайдена в дослідженні різних аспектів цього козацького осередку, що здатне пролити світло на рівень його відповідності основним ознакам січі – військового та адміністративного центру запорозького козацтва, що виник через необхідність організації козацтва та відсічі агресії з півдня [1, с. 50]. Метою цієї статті є виявлення значення артилерійського озброєння «замку» Д. Вишневецького як віддзеркалення рівня вогневої потужності та організації його козацького війська. Відповідно завданнями є розгляд даних щодо стану озброєння XVI ст. та безпосередньо Хортицького «замку», що зумовлює застосування описового та порівняльного методів досліджень.

Починаючи з XV ст. характер бойових дій європейських армій, їх стратегія і тактика зазнали суттєвих змін. Це було наслідком появи димного пороху, розповсюдження артилерії та ручної вогнепальної зброї. В цей же час на українських теренах з'являється козацтво, яке невдовзі зарекомендувало себе як військо нового типу, тактика та озброєння якого не вписувались у військові стандарти пізнього середньовіччя. Одним із головних чинників його надзвичайної ефективності були новітні методи військового мистецтва, серед яких вогнепальній зброї належить особлива роль.

Достеменно відомо, що козаки на початку XVI ст. були озброєні безсистемно і переважно легкою зброєю. У 20–30-х рр., завдячуючи особистим зусиллям гетьмана Остафія Дашковича, була проведена реформа козацького війська, яка призвела до певної уніфікації як структури, так і

INSULA #4 2022

характеру озброєння низових козаків: «... він поділив їх на полки й роти, настановив офіцерів і унтер-офіцерів, кожного з них замість їхнього до теперішнього безладного озброєння наділив вогнепальними рушницями та мечами і визначив острів Хортицю місцем збору, щоб перекрити татарам тамтешню найкращу переправу...» [2, с. 85].

Чудовий зразок ранньої гнотової ручниці знайдено під час гідроархеологічних досліджень недалеко від Малої Хортиці (Рис. 1). Подібна вогнепальна зброя набула широкого розповсюдження ймовірно саме після «збройної реформи» О. Дашковича. До XVII ст. ручниці стають основним видом козацької зброї, про що в 1646 р. писав Якуб Собеський: *«Багато з них списів не вживає, але рушниць – усі. Цим створюють армії Корони Польської можливість дорівнюватись найпотужнішій у світі земних володарів піхоті»* [3, с. 362].

Збереглися детальні описи використання козаками ручниць у XVI–XVII ст. *«Вали, коли просуваються, зводять, на випадок, коли відступити треба; туди своїх відводять, між рови, на відстані від поля битви перед фронтом атаки вишикувані найнадійніше, тил найменш доробленими [укріпленнями] прикривши, зусібіч рушницями обклавишись, стріляти готовими, як [тільки] до авангарду дотягнуться; ці справді стріляють, ворога вразити намагаючись, бо вправні в стрільбі [настільки], що найменшого птаха летючого пострілом поцілять і дістануть...»* [3, с. 405].

Водночас вже з кінця XV ст. поширення у козацькому війську набуває артилерія, що, ймовірно, пов'язано із операціями на воді проти османських кораблів. З початку це були легкі залізні фальконети, частина яких була генуезького виробництва (Рис. 2). Вони показали себе настільки ефективними, що використовувались для озброєння човнів до XVIII ст. [4, с. 52]. Проте застосування артилерії на стаціонарних укріпленнях означало початок нового етапу розвитку козацтва. Перше застосування

INSULA #4 2022

запорожцями фортифікаційних споруд в оборонній тактиці можна простежити на прикладі «замку» Дмитра Вишневецького 1550-х рр. Збудовані укріплення та система вогневого контролю дозволила витримати щонайменше два штурми усієї татарської орди, з часом підкріпленої волоською піхотою та османськими кораблями.

З джерел відомо, що замок на Малій Хортиці був оснащений трофейними турецькими гарматами: «... Князь Дмитро Вишневецький... у Кримського Цара взяв місто Іслам Кермен, людей побив, гармати вивіз до себе на Дніпрі у своє місто...» [5, с. 664]. Про використання цих гармат можуть свідчити знахідки кам'яних ядер XVI століття в руслі Дніпра та в культурному шарі на Малій Хортиці.

Останнім часом став відомим унікальний манускрипт, який значно розширює наші уявлення про вогнепальну зброю часів раннього козацтва. Реєстр «Стрільба та амуніція власним накладом Й. К. М. справна у Вільні і на замки пограничні розіслана», зберігається у стокгольмському архіві, і в якісному вигляді викладений в Інтернет [6]. Цей рукопис показує типи та кількість артилерії, ручниць та інших видів амуніції та припасів, які використовувалась в період з 1551 по 1565 роки. Серед прикордонних литовських замків значиться багато українських фортець, включно із Києвом, Вінницею, Кам'янцем та ін.

Для нашої теми, найбільш цікавим є опис замків, які були в підпорядкуванні старости Черкаського і Канівського Князя Дмитра Вишневецького (Рис. 3). Особливо важливими є дані про кількість одного із найефективніших видів вогнепального озброєння того часу – довгих і важких рушниць великого калібру – гаківниць, які найчастіше використовувалися передусім під час оборони фортець та залог. Фактично це був різновид легкої артилерії калібром 24–31 мм. Під час стрільби гаківниця кріпилася спеціальним гаком до стіни, бруствера воза, борту судна. Гаківниці мали

INSULA #4 2022

різну довжину ствола в діапазоні від 1 до 2,5 м і за цією ознакою класифікувалися як півгак, гак, подвійний гак. Великі гаківниці називалися козами. Коза вражала ціль на відстані до 300 кроків. Легші зразки мали дальність ефективного вогню 50–60 кроків, залпового – до 120 [7, с. 44]. З описів зброї Високого Замку у Львові відомо, що у 1537 р. на озброєнні перебувало – 6 гаківниць, 6 кіз; 1558 р. – 13 гаківниць, 10 кіз, 5 губчастих рушниць; 1570 р. – 6 гаківниць, 7 півгаківниць, одна коза та 6 рушниць [8, с. 18–27].

Згідно із даними, наведеними в рукописі зі Стокгольму, 1552 року в Черкаси «послано гаківниць великих і малих – 15», а в Канів – «послано гаківниць з формами – 15». Тобто, у цей період з Вільненського замку було передано для оборони цих фортець загалом 30 гаківниць різних типів. В записі за 1556 рік в на обороні Черкаського замку перебувало «Фальконетів залізних – 2, Гаківниць – 30, Пороху гаковничого – 4½ центнера» (Рис. 3).

В списку замків згадується «CHARTICZA». Безумовно, мова йде саме про укріплення Вишневецького, які було споруджено ймовірно в період 1553–1555 років. Нижче стоїть запис «A56 (1556) Послано гаківниць з формами – 50, пороху гаковничого – цент. 3/10 фунтів» [6, с. 66]. Зазначений запис є першим джерелом, яке дає нам чітке уявлення про кількість окремого виду вогнепальної зброї, який було надано для оборони Хортицького замку саме за рішенням уряду (Рис. 4).

Це число є найбільшою поставкою гаківниць у прикордонні фортеці, що дозволяє по іншому поглянути на характер відносин між Великим Князівством Литовським і козацьким гетьманом Д. Вишневецьким. Нам допоки невідомо жодного прикладу, коли низові козаки отримували б артилерію із центральних арсеналів. Лише з гетьманування князя Богдана Ружинського урядом було дозволено мати централізований «цейхгауз, куди вони мали зносити свою артилерію, що її відібрали у турків...» [2, с. 120].

INSULA #4 2022

Серед істориків раннього козацтва існує думка, про те, що спорудження фортеці в пониззі Дніпра було власною ініціативою князя, і не було підтримане центральною владою, про це наче прямо свідчить переписка короля з кримським ханом 1558 року, вже після відходу Вишневецького «того зрадця нашого Вишневецького на замочьку Хортицьком, хотяж над волю нашу забудованом, але в границах паньств наших з войски своїми добывати тягнул и збурил тот замочок» [9, с. 58]. Проте, надіслані у 1556 році на Хортицю 50 (!) гаківниць, а це більше ніж було на озброєнні в Черкасах і Каневі разом узятих, є свідченням того, що литовські урядники все ж розуміли важливість системних козацьких укріплень, необхідність зведення яких вимагав ще О. Дашкович у 1530-х роках. Тобто, ми чітко бачимо, що попри завірення хана у «самодіяльності» козацького ватажка, уряд надав достатньо озброєння, яке дозволило козакам використовувати острів ефективним плацдармом для захисту під татарських наскоків. В більш пізніх польсько-литовських джерелах закарбувалось саме те, що: «... острів, котрий зветься Хортиця, на якому Вишневецький перед тим мешкав і татарам на великій перешкоді був, так що за нього не сміли вони так часто до нас удиратися...» [3, с. 327].

Надзвичайно важливими є деякі деталі, які можна з'ясувати на підставі короткого повідомлення про надіслану на Хортицю зброю. Згадані 50 гаківниць, потребували значного штату підготовлених воїнів. Кожна така рушниця мала комплект відповідного знаряддя, потребувала спеціального обслуговування та зберігання. Одну гаківницю обслуговувати щонайменше 2 чоловіків (Рис. 5). Тобто, лише гармашів, для наданих важких ручниць (чи легких гармат) було близько 100 чол. Окремої обслуги потребували ще й трофейні турецькі гармати. Тобто, фактично, в складі війська Вишневецького уже був спеціалізований артилерійський підрозділ. Надані разом із гаківницями «форми» використовувались для відливання куль відповідного

INSULA #4 2022

калібру. В інших частинах згаданого Реєстру є записи про надання «олова», або різних типів куль (в тому числі і залізних) в інші замки. В нашому випадку треба розуміти, що у козаків було достатньо матеріалу та кваліфікації для відливання свинцевих куль.

Слід зазначити, що вже під час захисту Хортиці, побудовані укріплення та зброя витримали, а замок був покинутий лише через нестачу провіанту. В описовій частині карти Миколи Радзивілла вказано, що «Вишневецький, позбувшись внаслідок тривалої облоги потрібних харчових запасів, мусив поїсти коней, а потім, спустившись на човни, подолати пороги й вивести неущкодженими всіх своїх людей до Черкас» [10].

На жаль, допоки, з наявних джерел невідома доля гармат і гаківниць з Хортиці. Проте у листі Перемишлянського хорунжого Миколая Тарла до прусського герцога Альбрехта 31 серпня 1557 року йдеться про дії Д. Вишневецького під час відступу: «Дмитро Вишневецький покинув укріплення це, що Хортиця зветься, порожнім після того як ворог підвів великі сили, бо турки й татари послали туди справжню армію з артилерією, виявивши його порожнім від захисників, він залишив його, і воно було спалено при відході. Він дійсно частково потопив у воді артилерію та спорядження, які він привіз із собою, а частково увіз із собою і почав укріплювати інше укріплення, на 10 миль ближче, ніж замки Королівства чи Литовського Князівства» [11, с. 10, 133].

На думку В'ячеслава Ковбаси, який першим звернув увагу на це джерело, йдеться про те, що Д. Вишневецький не маючи достатньо людей та ресурсів, знищив укріплення, частину гармат та майна затопив, аби вони не дісталися ворогу та вивіз все що міг ймовірно на о. Монастирський (сучасне м. Дніпро), який став його новою базою, а потім відправився у Черкаси [9, с. 61].

INSULA #4 2022

Лише після цих подій в записах польських авторів починаються постійно згадуватись «козацькі острови» на яких зберігається артилерія та амуніція. Найбільш яскраво це описав наприкінці XVI ст. Бартош Папроцький: «Є кілька місць або островів на широкій річці Дніпро... Сюди, ледве не за нашої пам'яті, заїжджати почав люд лицарський, аби з поганими татарами щастя своє випробувати... Мають вони там багато Стрільби [вогнепальної зброї] на тих островах, на яких постійно сторожу тримають» [3, с. 306]. Дані авторів XVI–XVII ст. про найважливіші з цих місць Кохан, Хортицю та Томаківку й сьогодні використовуються для висвітлення питання виникнення Запорозької Січі. За даними Енгеля, Д. Вишневецький вперше почав формувати на островах, в тому числі на Хортиці та Томаківці, цілісну систему оборони з мережі військових пунктів та засобів сполучення між ними: «... він начебто почав зміцнювати інший острів – Томаківку і задля легшого долання річок першим звелів виготовляти чайки з турячих шкур, – та й узагалі завдяки своїм запобіжним заходам уникнув багатьох татарських наскоків» [2, с. 106].

Наведене дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше, артилерія Хортицького замка складалася з озброєння щонайменше двох видів: 1) відносно важкі гармати, пристосовані для встановлення в стаціонарних фортифікаційних спорудах та здатні уражати не лише піхоту та кінноту, а й плавзасоби противника; 2) гаківниці для ураження живої сили, зокрема десанту з плавзасобів або лучників у разі їх спроб вести обстріл з території сусідньої Великої Хортиці, або високого правого берега Дніпра.

По-друге, таке оснащення свідчить про ускладнення та вдосконалення управлінського механізму козацького війська, адже потребувало значної кількості кваліфікованих вояків для обслуговування та використання стаціонарної артилерії. Бойові якості та організаційний рівень війська

INSULA #4 2022

Вишневецького були запорукою того, що уряд довірив йому численну та кошовну зброю для виконання завдань із захисту південних кордонів. Водночас здатність до такої самоорганізації є однією з ознак Запорозької Січі, яка була військовим та управлінським центром запорозького козацтва. Це свідчить на користь того, що її історія розпочалась в районі Хортиці та Кічкаської переправи внаслідок симбіозу організаційних зусиль запорозького козацтва та представників держави – міських старост Остафія Дашковича, а пізніше Дмитра Вишневецького. Така взаємодія була однією з важливих ознак раннього періоду січової історії.

По-третє, наведені дані актуалізують питання подальших археологічних досліджень району острова Хортиця та прилеглої акваторії Дніпра. Більш системних досліджень потребує тема «козацьких островів» в контексті раннього періоду Запорозьких Січей. Окремо слід звернути увагу на етапи розвитку впродовж XVI ст. військово-організаційної структури козацтва і, як результат перетворення його на важливу верству тогочасного суспільства

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Shcherbak V.O. Ukraïnske kozatstvo: formuvannia sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV – seredyna XVII st. K.: Vydavnychyŭ dim «KM Academia», 2000. 300 s.: il.
2. Enhel Y.-Kh. Istoriiia Ukrainy ta ukraïnskykh kozakiv / za zah. red. V.V. Kravchenka; uporiad. T.O. Chuhuia. Kharkiv: Fakt, 2014. 640 s.
3. Vyrskyi D. Richpospolytska istoriohrafiiia Ukrainy (XVI – seredyna XVII st.): u 2-kh ch. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008. Ch. 2: Dodatky. 466 s.
4. Shapovalov H.I. Pro znakhidky korabelnykh harmat XIV–XVI st. na Nyzhnomu Dnypri. Drevnosty stepnoho Prychernomoria y Kryma. Zaporozhe, 1993. T. IV.

INSULA #4 2022

5. Knyha stepennaia tsarskoho rodoslovyia. Polnoe sobranie russkykh letopyssei. S.-Peterburh: Tipohrafiia M.A. Aleksandrova, 1913. T. 21. Vtoraia polovyna. S. 344–708.

6. Strzelba ŷ wschelaka Munitia ktora wlasnym nakladem Ie. K. Mci w Wielkim Kxiestwie Litewskim iest sprawowana Pocsaw schŷ ab Anno .51. usque ad Annum. URL: <https://archive.org/details/urn-nbn-se-kb-digark-5913618/page/n1/mode/2up?view=theater> (дата звернення: 15.09.2022).

7. Verkhoturova M. Hakivnytsi Lvivskoho Istorychnoho Muzeiu: pytannia atrybutsii. Historical and Cultural Studies. Lviv: Natsionalnyi universytet «Lvivska politehnika», 2015. Volume 2, Number 1.

8. Malchenko O.Ye. Arsenaly ukrainskykh zamkiv XV – seredyny XVII st. K.: «Drukarskyi salon», 2004. 398 s.

9. Kovbasa V. Novi dani do istorii Khortytskoho zamku D. Vyshnevetskoho. Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. st. 2012. Vyp. 21. Ch. 2. S. 58–61.

10. Liuta T. Mapa Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1613 r. Mykolaia-Khrystofora Radyvila. Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura. 1996. № 2. S. 81–88.

11. Elementa ad fontium editiones: 76 vol. / Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1976. Vol. 40: Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia. P. 10 (a. 1554–1559) / ed. C. Lanckorońska. X, 221, III s.

INSULA #4 2022

Рис. 1. Готові ручниці знайдені під час гідроархеологічних досліджень біля Малої Хортиці

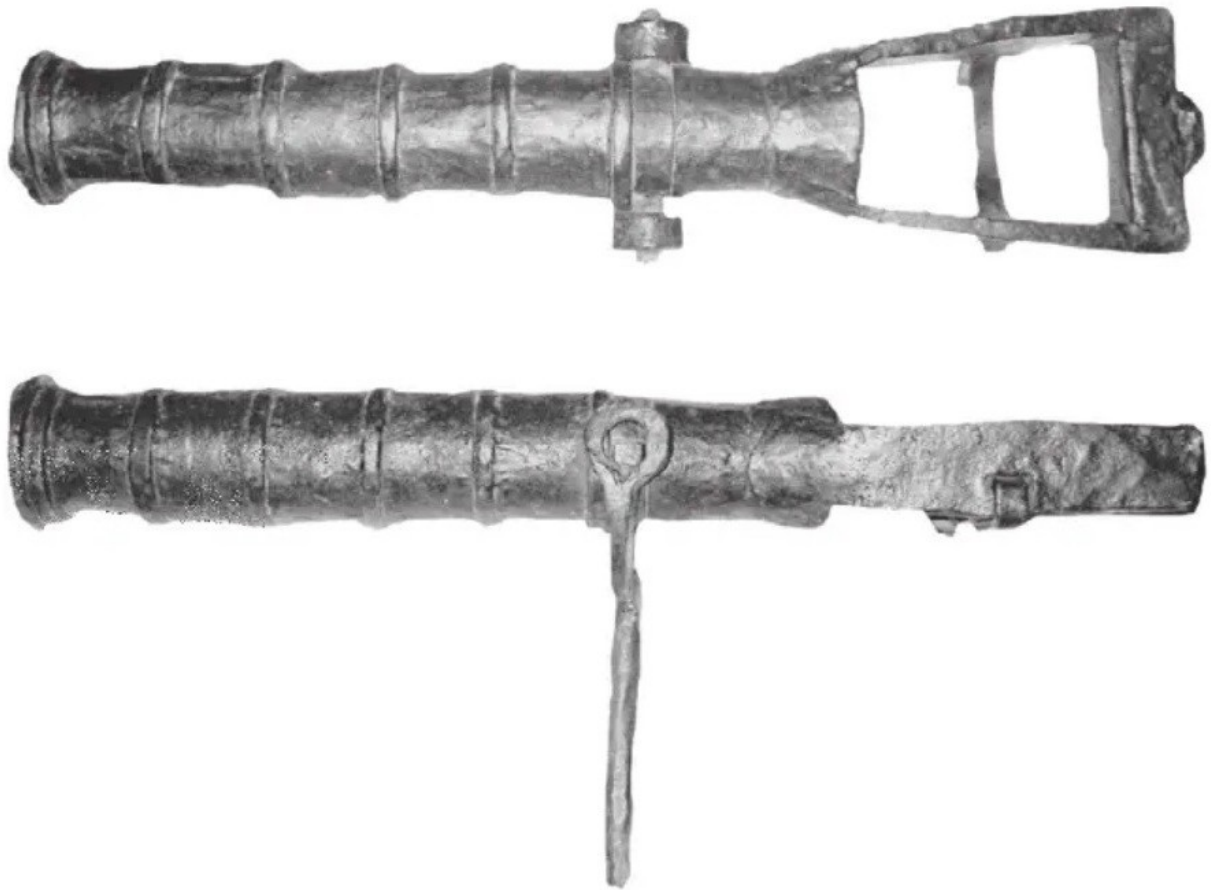
INSULA #4 2022

Рис. 2 Залізні фальконети генуезького виробництва.

INSULA #4 2022

Mozir.		
In A. 52/	Poslano Halcownic' z formami	20.
Kyow.		
In A. 52/	Poslano Halcownic' wielkich i malijch	40.
	Kamienne Dzialo wielkie	1.
A. 55/	Falkanet wielki	1.
A. 56/	Za Quicem pana Hronofcaia. Dzialnego	
	prochu 2. 1. wasila	Cap. 4 1/2
	Halcownic' 2. 6. wazylj	Cap. 25/wosk. 14.
A. 62/21.	Marcij Halcownic' dlugijch i krotkich	
	z scemplami i z liadunkami	70.
7. Septembris	Linij wielkie po 80 szn	2.
30. Nouembri	Dzialnego prochu	Cen. 14/33.
	Halcownic'	6/4
	Rusnic'	4/-
	Ołowu	10/-

Kaniow.		
In A. 52/	Poslano Halcownic' z formami	15.

Czerkasi.		
In A. 52/	Poslano Halcownic' wielkich i malijch	15.
A. 56/	Falkaneti zeliazne	2.
	Halcownic'	30.
	Prochu halcownic'	Cap. 4 1/2
A. 58/	Salietri	Cen. 2/34.
A. 62/3.	Ianuarij. Serpencinij liane	2.
	Kul zeliaznych	200.
	Salietri.	

Рис. 3. «Стокгольмський рукопис». 1552 р.

INSULA #4 2022

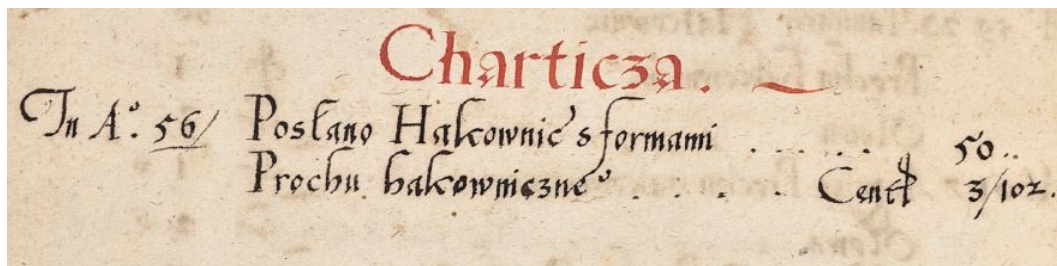

Рис. 4. «Стокгольмський рукопис». 1552 р.

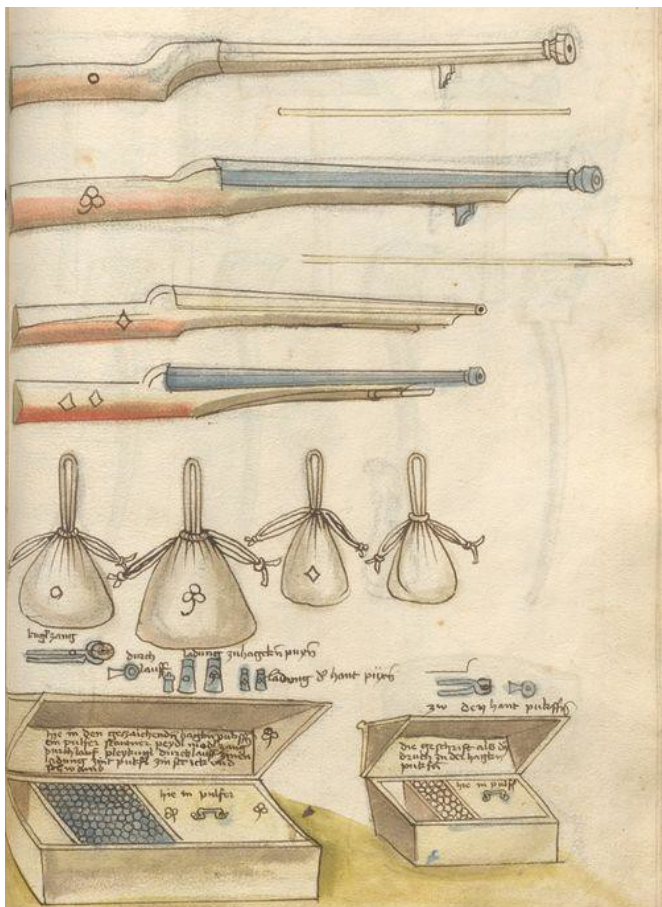
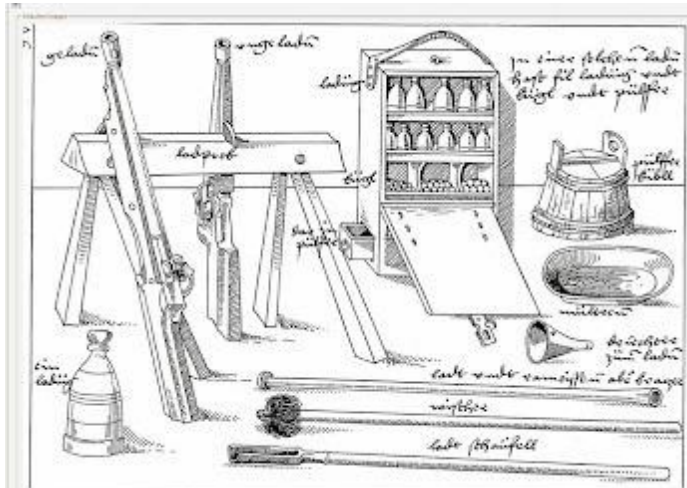

Рис. 5. Комплект знаряддя для обслуговуванні гаківниці.